

DRUGI VATIKANSKI I NAŠA POKONCILSKA GENERACIJA

Drago ŠIMUNDŽA
Split

Sažetak

Auktor se osvrće na značenje Drugog vatikanskog koncila u Hrvatskoj, na društvene okolnosti Crkve i ulogu hrvatske pokoncilске generacije. Koncil je imao blagotvornu misiju. Svojom je širinom evanđeoskih načela izazvao veliku pozornost, duhovnu i društvenu. Pod tim je vidom našoj pokoncilskoj generaciji bio dvostruko uporište, s jedne strane u crkvenom razmišljanju i duhovnom razvoju, s druge u odnosu prema društvu, u otvaranju uspješnih proboja javnoga rada i glasnosti.

Koncilска je generacija u tom cilju bila jedinstvena. Predano je djelovala i postigla značajne uspjehe. Auktor se posebno zadržava na ulozi crkvenih glasila, na reviji Crkva u svijetu, novinama Glas Koncila i važnijim teološkim časopisima koji su oko sebe okupljali svećenstvo, redovništvo i vjernike laike, mahom intelektualce, te uspješno širili Koncilski duh na crkvenom i društvenom području.

U tom svjetlu također daje važne podatke o naslovniku našeg Zbornika Željku Mardešiću, jednom od pokretača, suurednika i stalnih suradnika splitskog koncilskog časopisa Crkva u svijetu.

Povijesnost je u ljudskom životu nezaobilazna dimenzija. Određuje epohe i nameće odnose. S njom se i u njoj sve događa. Stvara konkretne uvjete i zahtijeva uvijek nova promišljanja. Povijesnost je i u religioznom radu i životu veoma utjecajna i važna. Božja objava i Kristova misija spasenja povijesno su i životno njom uvjetovane. U vremenu se zbivaju i praktično ostvaruju. Vrijeme je stoga, shvaćeno kao antropološka kategorija, važna odrednica ljudskog života i kršćanskog poslanja.

U tom su smislu složeni procesi novih vremena, moderni razvoj i društveni mentalitet višestruko utjecali na Drugi vatikanski, na Ivana XXIII. kad ga je najavio i koncilске oce koji su u pripremama i zasjedanjima, nadahnuti Duhom, stvarali povijesne dokumente i gradili novo lice Crkve s jasnim naglaskom na laičkom apostolatu.¹ Vrijeme im doduše nije bilo predmet, ali su im znakovi vremena bili snažan poticaj i orijentacija.²

Bogatstvo Božje riječi i poslanje Crkve u novim su ih okolnostima izravno poticali na nove vizije i nadahnuća. Koliko u pastoralnom radu i ekumenskom djelovanju, toliko jednako i u humanim suodnosima između Crkve i svijeta, u plodonosnu dijalogu i odgovornu suživotu, općem razvoju i društvenoj solidarnosti.³

I pokoncilске su generacije, među njima i naša hrvatska, o tome vodile računa.

Nadahnuta koncilskim smjernicama, naša je, u zajedništvu svećenstva i vjernika laika, uporno radila i, zahvaljujući uspješnu radu, u onodobnim kompleksnim prilikama našla svoje

¹ Usp. AA 1.

² Usp. koncilске dokumente: GS 4, PO 9, UR 4, AA 14.

³ *La nouvelle image de l'Eglise. Bilan du Concile Vatican II, Volume rédigé sous la Durexion de Bernard Lambert, MAME, Tours 1967, cof. Troisième partie: L'Eglise à la rencontre d'un nouvel âge du monde, 311-565.*

mjesto pod suncem te ostvarila vlastito poslanje. Predano je djelovala i postigla značajne uspjehe. Toj pokoncilskoj generaciji pripada i Naslovnik našeg zbornika Željko Mardešić⁴ (alias Jakov Jukić⁵).

To me s jedne strane potiče da se i ovdje sjetim njegove i svoje generacije, njezina djelovanja, dok me s druge dugogodišnje druženje s Željkom, prijateljske veze i zajednički rad i suradnja⁶ obvezuju da u ovom zborniku, kojim mu se iskazuje zasluženi ommage, izravno podsjetim, bar u kraćem prikazu, na pokoncilsko razdoblje, njegov rad i naše prilike, posebno časopis *Crkva u svijetu* i splitski teološki krug,⁷ u kojima je bio stalni sudionik te važan predstavnik cijele pokoncilске generacije. I u studijskim raspravama i na dijaloškim sastancima, na hrvatskoj i, šire, europskoj i svjetskoj razini.⁸

Nisam sklon pisanju memoara. Ni ovom se zgodom neću u to upuštati. U idejna razilaženja i marksistička shvaćanja o religiji neću ulaziti. Ni o socijalrealizmu i administrativnom ateizmu ne kanim posebno govoriti. Pred očima su mi koncilska zbivanja i pokoncilski dijalog u našoj sredini, mahom splitskoj, u kojoj je značajnu ulogu imao Naslovnik zbornika. Njegov angažman oko časopisa *Crkva u svijetu*, u osnivanju i razvoju, istraživački stručan i odgovoran pristup životnim, religijskim i društvenim temama, mode-nom mentalitetu i znanosti o religijama, kao i aktivno svjedočenje koncilskih poruka i kršćanskog poziva, značajan su doprinos koncilskoj afirmaciji i evanđeoskoj praksi, razvoju vjerske misli i višestrukoj potpori dijaloga i mira u našoj crkvenoj i društvenoj sredini.

Budući da je Koncil našoj pokoncilskoj generaciji bio dvostruko uporište, s jedne strane u crkvenom razmišljanju i duhovnom razvoju, s druge u odnosu prema društvu, u otvaranju uspješnih proboja javnoga rada i glasnosti, informativno ćemo se zaustaviti na značajnijim koncilskim odlukama i onodobnim našim okolnostima.

⁴ Željko Mardešić je rođen u Komiži 1933. Diplomirao je pravne studije na Zagrebačkom sveučilištu 1958. Radio je u privredi kao pravni savjetnik i tajnik u više poduzeća. Uz pravo se posvetio sociološkim studijima i pisanoj riječi. Znanstveni je radnik, stručnjak u znanosti o religijama, kulturolog i društveni analitičar, studiozan auctor i publicist. Suradnik je punih četrdeset godina različitih časopisa u nas i u svijetu, čest sudionik na znanstvenim skupovima i stručnim tribinama, pisac brojnih studija, rasprava i knjiga. Osobito mu je priznanje za to iskazalo Splitsko sveučilište kad mu je 2003. dodijelilo počasni doktorat.

⁵ Iako je Mardešić javno nastupao na vjerskim tribinama i na različitim crkvenim i društvenim skupovima kao religiozni predstavnik, spontano se u početku 1966. godine kad je počeo objavljivati svoje radove iz praktičnih razloga odlučio na pseudonim Jakov Jukić. Činilo mu se da će tako biti mirniji u radu, razgovorima i sudnosima s javnošću i okolinom. U nekoliko se navrata potpisivao i Criticus, odnosno svojim imenom Željko Mardešić, no najdraži mu je bio glavni pseudonim. Njime se najviše služio. I u studijama i u knjigama. Tako je auktorski poznatiji kao Jakov Jukić, nego Željko Mardešić.

⁶ Kad je Ivan XXIII. 25. siječnja 1959. godine najavio novi Koncil, Željko Mardešić je bio diplomirani jurist, ja student teologije; kad je Koncil 11. lipnja 1962. počeo radom obojica smo bili zaposleni, ja kao svećenik na župi (Orah-Stilje), on kao pravni referent u Drvnom kombinatu u Splitu; kad je 8. prosinca 1965. godine Koncil završen, on je bio na svom radnom mjestu, a ja ponovno na studijima (Zadar-Pariz-Zagreb). Kad sam se 1968. vratio u Split, *Crkva u svijetu* nas je radno povezala i praktično združila. Od 1969. do 1992. godine ja sam bio urednik, a on suurednik revije i njezinih izdanja. Zajednički smo sudjelovali u mnogim projektima, tribinama, simpozijima i radnim sastancima crkvenog, znanstvenog i društvenog karaktera.

⁷ Tako su ga prozvali naši marksistički političari, pisci i publicisti koji su pozorno pratili reviju i rad njezinih glavnih suradnika te s vremena na vrijeme o njoj i o njima pisali. Ponekad informirali ili polemizirali, ponekad izravno ili neizravno dijalogizirali, susretali se na pojedinim skupovima i ozbiljno uzimali u obzir naša stajališta i radove. Dapače, ponekad su uzimali i našu suradnju i tiskali zajedničke diskusije u Splitskim Pogledima i zagrebačkim Našim temama.

⁸ Poštujući njegovu stručnost, znanstveni rad i kršćanski angažman, Sveta Stolica ga je 1985. godine službeno pozvala na Izvanrednu Biskupsku sinodu u Rimu na kojoj je aktivno sudjelovao (usp. Jakov Jukić, Dnevnik s Izvanredne sinode, *Crkva u svijetu*, unaprijed CuS, XXI, 1986, br. 1, 47-69).

1. DIJALOŠKI DUH DRUGOG VATIKANSKOG KONCILA

Koncil to i zaslužuje. U svom je cjelovitom obliku - doktrinarnom i pastoralnom, duhovnom i društvenom - bio i ostao prekretnica i poveznica vremenskih razdoblja i praktičnih metoda, vjekovne tradicije i nezaobilazne suvremenosti. Shvatio je da je vrijeme važan čimbenik ljudske zbilje i kršćanskog poslanja te u toj percepciji savjesno pristupio zahtjevnom pozivu Crkve i aktualizaciji kršćanskih vrednota. Staru je autoritarnost zamijenio evanđeoskom ljubavlju, a apologetska zalaganja dijaloškom širinom i crkvenom otvorenošću. U tom je nadahnuću bio blagotvoran. Koliko u posvješćenju Kristove poruke i crkvene misije u pastoralnom radu i ekumenskom djelovanju,⁹ toliko u novim pristupima nekršćanskim religijama i modernom svijetu, slobodi savjesti i zemaljskim vrijednostima, ljudskoj solidarnosti i dijalogu, izgradnji zajedničkog suživota i pravična mira.

Na srcu mu je bilo služenje i naviještanje. U toj je opciji predstavio Crkvu, kao mistično tijelo i narod Božji¹⁰ koji je u ljudskom elementu i svom povijesnom hodu slab i grešan, a Crkva, zajedno s njim, «u isti mah sveta i uvijek potrebna čišćenja».¹¹ U toj joj je spoznaji uputio evanđeosku poruku da se i ona mora obnavljati¹² te, u skladu sa svojim poslanjem, kulturološki i metodski prilagođavati konkretnim prilikama, akulturaciji i inkulturaciji, kako bi riječ Božja praktično došla do svih ljudi, krajeva i naroda.¹³ Štoviše, vizionarski je uočio važnost društvenih promjena i prihvatio načelo trajnog posadašnjavanja ili, kako Ivan XXIII. reče, «podanašnjavanja».¹⁴

S tom je nakanom, u težnji za što uspješnijim naviještanjem Radosne vijesti, zaronio u tajnu spasenja i nadahnuto u dogmatskom i povijesnom spektru osvjetlio nove horizonte vjerskog i društvenog života te tako u svojim konstitucijama, dekretima i deklaracijama višestruko pokazao da se objavljene istine i ljudske težnje u povijesti ne isključuju nego u životnoj stvarnosti uzajamno prate i povezuju. Pod tim je vidom, uz jasne sintetičke poveznice iskonskog pologa vjere, u biblijskom i teološkom smislu, posebnu pozornost posvetio pastoralnoj funkciji Crkve u konkretnoj društvenoj stvarnosti i povijesno-egzistencijalnoj zbilji pluralističkih odnosa i shvaćanja. Evanđeoski se otvarao istočnim i zapadnim Crkvama¹⁵ te, povezujući ljudske vrijednosti i kršćansko poslanje, dijaloški pristupio svim religijama i kulturama, teistima i ateistima.¹⁶

Na taj je način, otvarajući svjetlija obzorja i djelotvorne odnose između Crkve i svijeta, praktično pokazao što znači Ljubav u dimenziji križa i križ u obzorju vjere, ufanja i ljubavi.¹⁷

⁹ SC 1, GS 5-8, 22, 31, 43-44, UR 1.

¹⁰ LG 7, 9.

¹¹ GS 8.

¹² *Ecclesia semper reformanda* (GS 4).

¹³ AG 25-26; GS 44, 53-59, 90-91; PC 18.

¹⁴ *La nouvelle image de l'Eglise. Bilan du Concile Vatican II, Volume rédigé sous la Durexion de Bernard Lambert, MAME, Tours 1967, cof. Troisième partie: L'Eglise à la rencontre d'un nouvel âge du monde, 311-565.*

¹⁵ Usp. dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*; GS 92.

¹⁶ Usp. deklaraciju o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra aetate*, deklaraciju o vjerskoj slobodi *Dignitatis humanae*, dekret o sredstvima društvenog priopćavanja *Inter mirifica* i konstituciju Crkva u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*.

¹⁷ Prvotna misao Ivana XXIII, kako upozoravaju analitičari i tumači konstitucije LG 1, bila je ideja da se istakne uloga Crkve u svijetu. Njezino spasenjsko značenje i božanska služba. Koncil je to i prihvatio, ali je jasno uočio da treba započeti s Kristom. Jer, Krist je temelj svega i nezamjenjivo uporište. Božansko svjetlo Crkve i svijeta u cjelini. Svih naroda. Zato je u razradi dogmatske konstitucije *Lumen gentium*, sažimajući temeljne istine o Crkvi, svjesno naglasio da je *Svjetlo naroda Krist*. Crkva s Njim i po Njemu, njegovom ljubavlju i križem, postaje u njegovu svjetlu «sakrament ili znak». S Njime djeluje kao «oruđe najtješnjeg sjedinjena s Bogom» (LG 1).

Jasno je progovorio - napomenimo samo - aktualizacijom kršćanske tradicije i produbljenjem biblijske teologije, obnovom liturgije i kanonizacijom žive narodne riječi, naznakama nove evangelizacije i reafirmiranjem uloge vjernika laika, prihvaćanjem znanstvenih shvaćanja i novih pastoralnih postupaka, plodnim sugestijama o respektiranju tuđih vrijednosti i suvremenoj inkulturaciji kršćanstva, dapače o zdravim shvaćanjima izvornog identiteta i prihvaćanjem društvenog pluralizma, u snošljivosti i suradnji.¹⁸

Svojom je širinom evanđeoskih načela i ljudskih egzistencijalnih prava: isticanjem slobode savjesti i životnih potreba, ljudskom solidarnošću i socijalnom pravdom, autonomijom zemaljskih vrednota i obranom ljudskog dostojanstva izazvao veliku pozornost, a iskrenom otvorenošću prema onima koji drugačije misle i poticanjem vjernika da se suoče s vlastitim pogreškama i uče od drugih sustava i kultura, ekumenskom toplinom i poštovanjem istine ma gdje bila pobudio zanimanje i u tradicionalnih crkvenih protivnika.

S Koncilom je, nema dvojbe, Crkva jasnije uočila svoju misiju i povijesno poslanje. Shvatila je da je ona radi svijeta, ne svijet radi nje, i prihvatila da mu u svakom vremenu treba otvoreno pristupati, ne samo kao učiteljica, nego i kao učenica.¹⁹

2. POVIJESNA KRETANJA I DRUŠTVENO ZNAČENJE KONCILA

Zahvaljujući tome, Drugi vatikanski je historijski znakovit.²⁰ Rijetko je koji crkveni događaj bio tako ponosno doživljen i široko prihvaćen. Neki su ga, međutim, shvatili kao izazov; jedni kao liberalno ohrabrenje, drugi kao tradicionalno rušenje.²¹ To je u pokonc-skom razdoblju ometalo njegovu primjenu. No ništa ga nije moglo osporiti. U svojoj je biti autentični tumač Kristova poslanja i nadahnuće Crkve u hodu: novost koja ne ruši nego na nov način gradi u organskom rastu kršćanskog nasljeđa i njegovih djelotvornih ostvarenja.

Osnovni su mu nakane, nema dvojbe, i glavne smjernice bitno određene vjerskim motivima i širim crkveno-pastoralnim radom u konkretnim prilikama.²² Izriječno se to kaže u prvom dokumentu, konstituciji o svetoj liturgiji. Koncil je - jasno stoji - želio «sve više unaprijediti kršćanski život vjernika; ustanove koje su podvrgnute promjenama bolje prilagoditi potrebama našeg vremena; promicati sve što god bi moglo pridonijeti jedinstvu svih koji vjeruju u Krista i pojačati ono što bi moglo sve povezati u krilo Crkve».²³

¹⁸ LG 8-9; GS 44.

¹⁹ Usp. GS 43-44; v. reviju *Concilium*, br. 4, 1985. Više teologa o tome raspravlja. Ne dijele Crkvu na *Ecclesia docens* i *Ecclesia discens*, nego se zalažu za zajednički naziv: *Ecclesia quaerens*.

²⁰ Usp. Urednik, Putokaz, program i nadahnuće. *CuS*, XX, 1985, br. 3, 210-211.

²¹ U Hrvatskoj ili, još šire, u Crkvi u hrvatskom narodu Koncil je u najvećem dijelu primljen s iskrenim oduševljenjem i dubokim poštovanjem. Rijetki su mu se u svojoj tradicionalnoj religioznosti potihopirali. U svijetu je toga bilo nešto više. Posebno je poznat kurijalni monsinjor i poslije veliki oporbenjak koncilske obnove nadbiskup Lefebvre sa svojim pokretom. U nešto drugačijem je obliku bio u oporbi i naš Ivan Ilić, u početku splitski svećenik, poznati pobornik dokidanja starih forma, društvenih, školskih i crkvenih i stvaranja novih slobodnijih sustava i metoda rada. (Usput ću dodati da je i on primao Crkvu u svijetu i sa mnom se dopisivao na hrvatskom jeziku. Sjećam se da me je početkom sedamdesetih godina molio da mu pošaljem jedan hrvatski staroslavenski misal iz kojeg su čitali misu svećenici glagoljaši).

²² *La nouvelle image de l'Eglise. Bilan du Concile Vatican II*, nav. dj., conf. Bernard Lambert, *Orientations nouvelles de la pastorale*, 331-350 et passim.

²³ SC 1.

Naravno, ta su koncilna nastojanja, duhovne želje i pastoralna orijentacija, na što smo već upozorili, itekako vodili računa o vanjskim čimbenicima, konkretnim okolnostima i razvojnim procesima, društvenim prilikama i položaju samih vjernika.²⁴

Ovdje to posebno ističem zbog toga, što će i naša pokoncilna generacija, u kojoj je Naslovnik našeg zbornika kao angažirani vjernik i znanstvenik imao značajnu ulogu, o tome voditi računa. Bit će svjesna svoga okoliša, administrativnog ateizma i anticrkvenog režima. No neće se vratiti starim protureformacijskim metodama, nego će, čvrsta u svojim stajalištima, voditi brigu o konkretnim prilikama. U toj će percepciji pristupiti aktualizaciji evanđeoskih poruka te će u duhu koncilskih usmjerenja strpljivo tražiti nove putove u težnji za mirnim radom i vidljivim uspjehom.

2. 1. Društvene okolnosti prije i u vrijeme Koncila

U poratnim je pretkoncilskim i pokoncilskim razdobljima na svjetskoj razini vladala blokovska politika i hladni rat s oštrim podjelama i atomskim prijetnjama. I u nas se osjećala ta atmosfera. No naše su stvarne okolnosti, posebno u dnevnoj praksi, bile vrlo složene, nemirne i napete. U pitanju je bila gvozdena zavjesa.

U nas su se nakon drugog svjetskog rata, dolaskom komunista na vlast, potpuno promijenile društveno-političke okolnosti a time i osnovni uvjeti za normalan razvoj javnog života i vjerskog djelovanja. Uspostavljen je socijalističko-komunistički režim, pri čemu je glavni udar bio na građanske vrijednosti i tradicionalnu kulturu, zasnovanima u biti na antičkoj civilizaciji i kršćanskoj baštini.

Crkva je, kao ustanova, bila više tolerirana nego prihvaćena, a vjera i vjerski život potpuno marginalizirani i institucionalno javno ograničeni. Vlasti su glavnu brigu posvetile izgradnji partijske države, «diktaturi proletarijata», i afirmaciji partijskih struktura. U skladu s tim su građanska prava svedena na fikciju, a vjera na puku privatnost. Dijalektički je materijalizam bio službeni svjetonazor. Postao je nova religija.

Komunistička je Partija u svojoj viziji svijeta i povijesti s jedne strane bila solipsistički samouvjereni i idejno isključiva, s druge ateistički bojovna i kruta spram religije i Crkve.²⁵ Ustavi su, doduše, formalno jamčili vjersku slobodu. No politika je bila strogo dirigirana, a s njome i cjelokupno društveno uređenje, vjerska prava i nacionalne slobode. Vjera je, najkraće rečeno, smatrana opijumom, a Crkva društvenim neprijateljem. Vjerski su nastupi, kulturni, dobrotvorni ili bilo koji drugi javni oblici rada, uključujući i tisak,²⁶ bili službeno zabranjeni, a vjernička djelatnost budno kontrolirana uz praktičnu mogućnost da se, kad ustreba, posebno ako

²⁴ Struktura pojedinih shema te način i obrada završnih dokumenata vrlo jasno o tome govore. Posebno se to osjeća u konstituciji *Gausium et spes*, zatim u dekretima: *Presbyterorum odinis*, *Optatam totius*, *Gravissimum educationis*, *Inetr mirifica* i deklaraciji *Dignitatis humanae*.

²⁵ Mnogi su vjernici i svećenici, redovnice i redovnici stradali zbog svojih religioznih uvjerenja. U toj je zahuktaloj borbi protiv vjere i Katoličke crkve i zagrebački nadbiskup, poslije kardinal, bl. Alojzije Stepinac bio politički suđen i osuđen.

²⁶ Sve su crkvene tiskare nakon rata nacionalizirane, a vjerničke ustanove dokinute. U prvom je razdoblju, sve do Koncila, bilo nemoguće tiskati bilo kakva crkvena glasila i vjerske knjige. Ni poslije nije išlo lako. Tiskare su bile državne, pod partijskom kontrolom. Cenzori su, javni i tajni, imali apsolutnu vlast i diskreciona prava. Međutim stvari su se, kako ćemo vidjeti, u mnogome promijenile.

je javna, proglasi nedopuštenim zanimanjem i političkom promidžbom te izravno inkriminira i kazni.²⁷

Istini za volju, ni Crkva sa svoje strane nije bila sklona režimu. Smatrala ga je totalitarnim, nenarodnim i antireligioznim. Nije ga voljela i nije mu ni u čemu popuštala. Svjesno se čuvala sukoba, ali se hrabro držala. U sebi je bila čvrsta i postojana. Vjernici su je zato cijenili. Iako je društveno bila podređena, istinski su je podupirali i poštovali. Ona se sama, potisnuta u sakristiju i proglašena društvenim neprijateljem, svjesno zatvarala u se te šutnjom i oporbom branila svoja naravna prava i vjerski nauk. Pritom se spontano okretala protureformacijskim metodama i starim apologetskim postupcima.

2. 2. *Koncilaska orijentacija i društvena popuštanja*

Naše se društveno-političke prilike neće bitno promijeniti ni u pokoncilskom razdoblju. Unatoč tome, Koncil se jasno osjetio. I u Crkvi i u društvu. Štoviše, potakao je određene pomake. Jugoslavenski su komunisti pratili i respektirali njegove društvene poruke i opće ozračje. U tom su se svjetlu polako ali očito događale promjene. Primjerice, s najavom i prvim počecima Koncila vlast neopazice dopušta začetke novog crkvenog tiska, koji je petnaestak godina, silom zakona i partijskom kontrolom javnosti, potpuno presahnuo.²⁸ To je u onim vremenima bilo vrlo znakovito. I mala su popuštanja tada mnogo značila. S tiskom je, iako u početku skromnim, Crkva spontano ulazila u javnost.

Uz druga sitna popuštanja ili blaže odnose i postupke, poslije tiska ćemo kao važan čin koncilskih utjecaja spomenuti manje-više normalnu komunikaciju naše Crkve sa Sv. Stolicom i zapadnim svijetom. Mladi su svećenici, općenito, mogli preko granice na stu-dije, biskupi *ad limina*, profesori na specijalizacije i znanstvene skupove. Posebno je u tim kretanjima važan i tzv. *Protokol*. Naime, nakon 14-togodišnjeg prekida svih veza, SFRJ je 1966. godine uspostavila službene odnose s Vatikanom. Država je tada Svetoj Stolicu priznala «kompetenciju nad Katoličkom crkvom u Jugoslaviji u spiritualnim pitanjima i pitanjima crkvenog i vjerskog karaktera», a Sveta Stolica državi njezina prava na društvenom području, u organizaciji i politici, kaznenim zakonima i državnom djelovanju.²⁹

Time je, priznat ćemo, u nas s najavom i početkom Koncila, pojavom katoličkog tiska, boljom komunikacijom i relativno slobodnim kretanjem, pojavom socijalnih enciklika³⁰ i prvim analizama koncilskih dokumenata kao i spomenutim *Protokolom* započelo - u sjeni gvozdene zavjese - novo razdoblje društvenih odnosa, s nekom vrstom praktičnog dijaloga u javnosti; ne samo između Crkve i države nego, mnogo šire, između dvaju svjetonazora ili, konkretnije, marksističkih pisaca i katoličkih intelektualaca.

²⁷ Okolnosti se nisu smirivale ni pedesetih godina. Dapače, jugoslavenska je vlada 1952. godine otkazala gostoprimstvo papinskom predstavniku u zemlji i prekinula sve veze sa Svetom Stolicom.

²⁸ Uz službena (redovito ciklostilska) glasila pojedinih (nad)biskupija i drugih crkvenih zajednica, 1962. godine se najprije javljaju *Veritas* i *Glas Koncila* (prvih godina je i *Glas Koncila* izlazio u kućnoj radinosti, ciklostilskom tehnikom), a nešto poslije i neka druga službena, informativna ili nabožna glasila tiskana redovitom tehnikom u društvenim tiskarama. Od stručnih teološko-filozofskih časopisa, uz staru se *Bogoslovsku smotru*, prva osniva (1966.) koncilski naslovljena *Crkva u svijetu*; nakon nje, koju godinu poslije, slijede *Svesci*, *Marulić*, *Obnovljeni život* te neke druge nabožne i strukovne tiskovine.

²⁹ Usp. Frane Franić, Refleksije o Protokolu o razgovorima vođenim između predstavnika Vlade SFRJ i predstavnika Svete Stolice, CuS, I, 1966, br. 6, 3-8.

³⁰ Riječ je prije svega o enciklikama Ivana XXIII. *Mater et Magistra* i *Pacem in terris* te enciklici Pavla VI. *Populorum progressio*.

Jasno, komunistička je vlast i unaprijed ostala totalitarna; ništa nije prepuštala slobodnu razvoju. Ideološki se auktoritativno ponašala te sve javno i tajno kontrolirala.³¹ Međutim, nove su se mogućnosti neprestano kretale. U tom su se kretanju s vremena na vrijeme, ovisno o političkim procjenama i partijskim htijenjima, povremeno sužavale, povremeno sabirale i učvršćivale. Danas se razložito može reći da je od sredine šezdesetih do kraja osamdesetih godina bilo krivudavih stezanja i popuštanja.

3. JAVNI RAD NAŠE POKONCILSKE GENERACIJE

Pokoncilske su generacije, na koje nas ovdje u širem svjetlu, poglavito u svezi s javnim radom vjernika laika, podsjeća Naslovnik našeg zbornika, u nas i u svijetu bile u mnogo čemu slične, ali istodobno i različite. Prije svega vremenski, dobno, odnosno strukovno, po zvanju i društvenom statusu, a dijelom i idejno, po uvjerenju i zalaganju. Iako je u nas najveća većina s oduševljenjem prihvaćala Koncil, bilo ih je, na višim i nižim razinama, koji mu nisu bili dovoljno skloni. Naravno, jedni i drugi, i oni skloniji - koji nas ovdje više zanimaju - i oni manje skloni imali su različita gledišta, pristupe i shvaćanja. Njihove su se razlike, odnosno manje ili veće podjele odražavale ne samo na stanje u Crkvi, nego i na opće suodnose, koordinirane planove te veće ili manje zalaganje i skladno podupiranje zajedničkih vizija i inicijativa.

Na sreću, u nas nije bilo raskola. Stanovita su mimoilaženja ponešto ometala cjelo-vitiju suradnju, ali su s druge strane omogućavala komplementarna djelovanja i različite programe. U tom svjetlu ćemo se ovdje, budući da glavna okosnica izlaganja pruža potreban uvid u društvene okolnosti i opće odnose, koncilski stil i eklezijalna otvaranja, zaustaviti na kratkim podacima o javnom radu i konkretnim uspjesima jedinstveno shvaćene hrvatske pokoncilske generacije.

Jasno je, naša je Crkva, iako se našla u novim uvjetima, mnogo povoljnijim nego prije Koncila, bila svjesna konkretnih okolnosti. Trebalo je smireno i razborito stvarati slobodan prostor i potporu za javnu riječ; ne toliko borbenom hrabrošću koliko razumnom postojanošću. U tom je smislu stalno bila na praktičnom ispitu. Nije se smjela nonšalantno ponašati i nesmetano slobodno djelovati. Znala je za sve mogućnosti, partijsku krutost i zakonska ograničenja. U tom je obzoru cijela generacija odgovorno nastupala. S jedne je strane izlagala kršćanske vrijednosti i koncilske poruke, s druge širila nove vizije o suvremenoj Crkvi i pravičnu modernom društvu.

3. 1. Spremnost i elan u pokoncilskim razdobljima

Zahvaljujući svim prije spomenutim čimbenicima, nadasve spremnosti Crkve i društvenim popuštanjima, posebno u razdoblju Hrvatskog proljeća, u pokoncilskom su se vremenu u nas, u sličnim i ponešto različitim okolnostima, razvijali i širili crkveno i društveno uvaženi krugovi angažiranih svećenika i katoličkih intelektualaca, mahom poznatih profesora i kulturnih radnika. Nije bilo službenih organizacija, ali su postojale stvarne povezanosti. Spontano smo se okupljali oko tiskovnih glasila.

³¹ Sjećam se, kako su mi povremeno sedamdesetih i osamdesetih godina tajni tiskarski i(li) partijski cenzori kao uredniku Crkve u svijetu naređivali - ponekad dijaloški, ponekad službeno - da iz pojedinih studijskih članaka ili mojih uvodnika moram promijeniti ili izostaviti u biti bezazlene misli i izričaje, jer da nisu u skladu s normama socijalističkih shvaćanja ili s dopuštenim radom i ulogom Crkve u društvu.

Tako se u Zagrebu na samom početku Koncila već 1962. razvija snažan krug oko *Glasa Koncila*, u Splitu oko *Crkve u svijetu*; zatim i u drugim gradovima, poglavito u Zagrebu, gdje glavnu riječ vodi Katolički bogoslovni fakultet i Kršćanska Sadašnjost sa svojim izdanjima i suradnicima okupljenim oko *Svezaka* i *Bogoslovske smotre*. Jednako tako uvaženi krug formira Institut Družbe Isusove sa svojim *Obnovljenim životom*, odnosno neki drugi listovi i revije, kao što su već spomenuti glasnik *Veritas* i književna smotra *Marulić* te neki drugi listovi ili crkvene institucije u Rijeci, Đakovu, Sarajevu, Makarskoj i mnogim drugim mjestima.³²

Svi su ti krugovi, svaki na svoj način, prema strukovnoj i društvenoj namjeni vlastitog glasila, u višoj ili manjoj mjeri širili koncilске smjernice, javnost Crkve i nove inicijative. No ono što je još važnije, svi su se, u različitoj funkciji i poslanju, susretali s istim težnjama i sličnim poteškoćama. Živjelo se i radilo u zatvorenom sustavu, pod sjenom diskrecionih prava i ograničenih sloboda koje su se povremeno sužavale, a povremeno zgušnjavala ili širile. No ništa to nije smetalo savjesnu angažmanu i neminovnom uspjehu.

Ukratko rečeno, cijelo se vrijeme u doba komunističkog režima u nas predano i uporno radilo. Nećemo stoga ni ovdje prešutjeti povijesnu ulogu crkvenog vodstva i tradicionalnu čvrstinu svećenika i vjernika te u tom smislu u skladu s konkretnim okolnostima, dobro organiziran i uspješan pastoralni rad, posebno župnu katehezu marnih župnika i drugog katehetskog osoblja, osobito časnih sestara. Međutim, ovdje su nam, u svezi s općim koncilskim zamahom i crkvenim buđenjem, u prvom planu pred očima nove aktivnosti i komplementarne povezanosti. Koliko bolja informacija i sustavniji pastoral, toliko smjelija teološka, duhovna i kulturna javna zalaganja, crkveni tisak i izdavačka djelatnost, glasnost vjere i koncilске smjernice koje su preko pisane riječi uporno ulazile u šire, pa i u komunističke i ateističke slojeve i sredine.

Tisak je imao posebnu ulogu. Nevjerojatno se brzo razvijao te postajao sve snažniji i privlačniji. Nakladnička je produkcija već krajem šezdesetih godina bila veoma razvijena i rado prihvaćena. Posebno se u tome isticala Kršćanska Sadašnjost kao glavni nakladnik, ali su i druge manje kuće, kao i naša splitska Crkva u svijetu, bile vrlo aktivne.³³

Uzroci su tome i razlozi bili višestruki. Dugo smo vremena, više od 20 godina, bili potpuno izolirani. Kršćanski su pisci, znanstvenici i intelektualci bili prisiljeni na šutnju. Sve što se tada društveno tiskalo, pisalo ili prevodilo bilo je najvećim dijelom jednodimenzionalno, socijalističko-komunističko. Pa i poslije kad se zavjesa ponešto otvarala, u društvu se stalno vodilo računa o pisanim i nepisanim direktivama i zabranama. Osim toga, ima još jedan važan razlog našem nakladničkom razvitku. Naime, šezdesete su, sedamdesete i osamdesete godine bile godine

³² Nemoguće je nabrajati sva središta i pojedina imena, no zbog nezaobilazne stvarnosti neka ne možemo zaobići. U *Glasi Koncila* su radili i surađivali mnogi. Najizrazitiji su bili Živko Kustić, Vladimir Pavlinić i Smiljana Rendić; u *Crkvi u svijetu*: nadbiskup Frane Franić, Ante Kusić, Živan Bezić, Jakov Jukić (Željko Mardešić), Edo Marinkvić (Branimir Lukšić), Tomo Vereš i Drago Šimundža. Na Katoličkom su se bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i Kršćanskoj Sadašnjosti, uz mnoge druge, osobito isticali: Tomislav Šagi Bunić, Bonaventura Duda, Vjekoslav Bajsić, Josip Turčinović, Adalbert Rebić, Ljiljana Matković-Vlašić i Aldo Starić; u *Veritasu* Ivon Ćuk, Celestin Tomić, Nikola Mate Roščić i Špiro Marasović; u *Maruliću* Radovan Grgec, a u *Obnovljenom Životu* Mijo Škvorc, Rudolf Braj(i)čić, Rudolf Kopkrek, Ivan Macan i Franjo Pšeničnjak.

³³ Izdanja su bila raznolika: teološkog, eklezijalnog, biblijskog, pastoralnog, odgojnog, katehetskog, homiletskog, povijesnog, općekulturnog, društvenog i književnog karaktera. Priređene su nove liturgijske knjige i koncilski dokumenti s drugim stručnim teološkim i odgojnim izdanjima i priručnicima (KS) te nešto poslije Komentari dokumenata Drugog vatikanskog sabora (FTI). Svakako, nakladnička je djelatnost bila u zamahu. Kršćanska sadašnjost je neko vrijeme tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina sa svojim izdanjima u cijeloj ondašnjoj državi vodila. I s brojem naslova i veličinom naklade. Posebno s biblijskim izdanjima. U Zagrebu su se tiskale Biblije i biblijska literatura i za druge socijalističke države.

kulture knjige. Knjiga je u tim desetljećima, kao i časopisni tisak, imala svoju vrijednost i sigurnu publiku. Sve je to budilo stanovitu znatiželju za religioznim knjigama i crkvenim izdanjima.

Uzmemo li sve to u obzir, naša je generacija, koliko god je bila pod pritiscima i izazovima, vanjskim i nutarnjim, stalnom kontrolom i ideološkim nadzorom, imala značajne prednosti. S jedne su je strane podupirala koncilna obzorja i izuzetan radni elan njezinih vrijednih i sposobnih djelatnika, s druge spomenuta poslijeratna praznina i brojne skupine čitatelja koji su bili željni novih spoznaja, poglavito katoličkih i koncilskih.

Javni je angažman omogućio visoku protočnost vijesti i spoznaja. Koliko o stanju i kretanjima u Crkvi i teologiji, pastoralu i katehezi, toliko jednako i u društvenim znanostima, ne samo u nas, nego, što je važnije, u demokratskom svijetu i zapadnim zemljama. U tim su se obzorjima često priređivani zajednički programi, organizirani različiti pastoralni skupovi, vjerske tribine i vjeronaučni susreti. Rasprave su se zaustavljale na religijskim, crkvenim, teologijskim, etičkim, biblijskim i katehetskim razmišljanja, duhovnoj pouci i koncilskim osvjetljenjima, ali su sasvim spontano prelazile i na šira granična pitanja socijalne, pravne i svakodnevne društveno-egzistencijalne naravi. Bilo je strukovnih rasprava i informativnih podataka, teoloških i crkvenih promišljanja, društvenih i znanstvenih tema, dijaloških pokušaja i socioloških istraživanja. Na taj smo se način sve više otvarali svijetu i gradili snažnu potporu našoj teologiji i sociologiji, koncilskim dokumentima i društvenim potrebama, crkvenom nauku i nabožnoj literaturi.

U tom su se raznoliku a komplementarnu radu primjenjivale različite modifikacije odnosa i suodnosa s komunističkom ideologijom i njezinom praksom. Koliko u dijaloškim razgovorima na znanstvenim skupovima ili prigodnim sastancima sa stručnim društvenim ekipama, sveučilišnim profesorima³⁴ ili predstavnicima vlasti, najčešće službenicima Komisija za suradnju s vjerskim zajednicama, toliko i u pisanim priložima, raspravama i tihim probojima koji su kroz etička pitanja i ljudske slobode imala određenih utjecaja i na opća društvena kretanja. S jedne se strane stvaralo u nas, u okvirima naše stvarnosti, s druge osluškivalo bilo Zapada, slijedio Koncil i prihvaćale nove teološke i sociološke spoznaje.

3. 2. Simbol koncilске vertikale i horizontale, misli i djela

Iako su mi pred očima mnogi nositelji naših različitih koncilskih i pokoncilskih inicijativa i programa, ugledni auktori i zaslužne osobe, ne mogu a da se ne vratim početnim mislima: koncilskim nadahnućima i modernim vremenima, laičkom apostolatu i Naslovniku našeg zbornika Željku Mardešiću ili, kako se u svojim radovima redovito potpisivao, Jakovu Jukiću.³⁵ Njegova su nam koncilna opredjeljenja i nesebična zalaganja, uporan i uspješan rad najbolja potvrda spomenutog angažmana cijele generacije koju smo u naznakama pratili. Cijelo je vrijeme i kao znanstvenik i kao kulturni radnik, sociolog i religiozni pisac, teoretičar i praktikant, bio istaknuti predvodnik naznačenog pokoncilskog rada i elana, eklezijalnih programa i koncilskih nadahnuća.

Nezahvalno je uspoređivati vremena i odnose, ljudska shvaćanja i konkretne zbilje. Nećemo u to ulaziti, ali moramo ponoviti, da je naša Crkva - ovdje pod tim pojmom mislim na

³⁴ Mi smo u Splitu već 1970. uspostavili dijalog s profesorima Pravnog fakulteta, nešto poslije s s Cenrtom za društvena istraživanja Sveučilišta u Splitu te s različitim drugim znanstvenim i društvenim ustanovama, organizatorima prigodnih simpozija te etičkih i znanstvenih skupova ili seminara, na kojima su redovito sudjelovali suurednik i urednik *Crkve u svijetu*: Željko Mardešić i pisac ovih podataka. U Zagrebu se to odvijalo u više skupina, u suradnji s više institucija.

³⁵ Usp. bilješku 5.

koncilsku metaforu narod Božji - u izazovnom komunističko-socijalističkom razdoblju, pa i u pokoncilskom vremenu koje je i u Crkvi, posebno prvih deset-petnaest godina u nekim zapadnim zemljama bilo burno i nemirno,³⁶ bila odlučna, čvrsta i postojana. Usudio bih se reći čvršća i postojanija nego u današnjim demokratskim previranjima.³⁷

Naš je Naslovnik, kako to ovdje povežemo, istodobno bio suputnik komunističkih vremena i odgovoran promicatelj kršćanskih vrednota, koncilskih smjernica i znanstvenih usmjerenja. Otočanin, s otoka Visa, izdanak stare komiške obitelji, hrvatske i kršćanske, nasljednik palagruških ribara i komiških industrijalaca Mardešića, tihe naravi i pronicava duha u svoja djela unosi dvije izvorne vrednote: s jedne strane svoj humani genetski kod i izgrađenu osobnost, s druge kršćanski svjetonazor i životnu autentičnost. Stručnjak i znanstvenik, nije on puki teoretičar ili simboličan pisac, nego autentičan svjedok Kristove riječi i nenametljiv sugovornik, praktičan vjernik i istinski humanist.

Osnovni je odgoj, kulturu i vjeru stekao u očinskom domu. Naravno, cijelog ih je života svjesno potvrđivao i izgrađivao. Koliko u splitskoj gimnaziji i zagrebačkom Pravnom fakultetu, toliko u konkretnoj sredini i osobnom iskustvu, savjesnu radu i bibliotekama pročitanih knjiga. Nikad se ni u čemu nikomu nije nametao, ali je uvijek iskreno i javno izlagao svoja ljudska uvjerenja i kršćanska stajališta. Dapače, u tom je duhu vršio svoje profesionalno i vjersko poslanje te odgovorno obavljao službe i dužnosti. Štoviše, često je spremno nastupao na crkvenim tribinama i javnim skupovima. Mislim da je to prvi put bilo upravo prije četrdeset godina, 1964. u crkvi sv. Filipa u Splitu, gdje sam i ja nastupao. Poslije smo mnogo puta zajednički sudjelovali i u suprotstavljenim idejama različitih opcija, mahom komunističkih i kršćanskih, dijaloški jedinstveno surađivali.

Izvrstan je poznavatelj naših i svjetskih religioznih prilika i kretanja, pobornik mukotrpa dijaloga i pravedna mir, najkompetentniji religiozni sociolog, analitičar i sintetičar, auktor čvrstih i dorečenih stajališta, znanstvenih pristupa i idejnih određenja te najaktivniji vjernik laik kao religiozni predstavnik svih ovih četrdesetak godina.

Po svojim je radovima prisutan u cijeloj domovini i šire, u Europi i svijetu. No, od početka pripada splitskom teološkom krugu koji se razvio oko časopisa *Crkva u svijetu*. Jedan je od glavnih pokretača i stalni suradnik te naše najpoznatije pokocilske revije.³⁸ Pisao je i piše u

³⁶ Kažemo «burno i nemirno» zbog različitih težnja i pokreta koji su s jedne strane u svom konzervativizmu privatno ili javno (poput mons. Lefebvrea) ustali protiv Koncila i njegovih otvaranja prema svijetu, dok su s druge strane suprotne težnje i pokreti išli u drugu krajnost; preširoko su, subjektivno i liberalno shvaćali koncilске po(r)uke i smjernice te skretali u kriva tumačenja i samovoljna ponašanja. Naravno, svih je tih strujanja, iako u manjoj mjeri, bilo i u nas. Ponegdje je, i u svezi s tim, bilo i pojedinačnih ili skupnih napuštanja svećeničkih i redovničkih zvanja.

³⁷ Unatoč nekadašnjim društvenim pritiscima i značajnu, često fiktivnu prihvaćanju partijskih vođa i crvenih knjižica, hrvatski je narod u najvećem broju poštivao Crkvu, priznavao se religioznim i svjesno živio svoju vjeru. Usudio bih se dodati: svjesnije nego danas.

³⁸ *Crkva u svijetu* je osnovana 1966. U jeku koncilskih perspektiva i društvenih popuštanja splitski je nadbiskup mons. Frane Franić na poticaj Željka Mardešića, Branimira Lukšića i Ivana Cvitanovića, nakon dvogodišnjeg objavljivanja *Vjesnika splitske biskupije* tiskom, pokrenuo reviju koja je dobila naziv prema konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu. Reviju je u prvom periodu do 1969. uređivao Mate Meštrović zajedno s njezinim pokretačima; od 1969. do 1992. godine urednik je bio Drago Šimundža, suurednik Jakov Jukić Željko Mardešić; od 1992. CuS uređuje Nedjeljko Ante Ančić; zamjenik mu je Ante Mateljan.

Crkva u svijetu je u pokoncilskim vremenima izlazila u nakladi od 2000 do 3000 primjeraka. Imala je značajnu razmjenu s našim domaćim i svjetskim revijama. Bila je registrirana u svjetskim popisima uglednim svjetskih časopisa. U tom je razdoblju, osim iz Hrvatske i drugih republika bivše države, naručivana sa svih kontinenata te stizala u mnoge zemlje i gradove od Moskve do Londona, od Sydneya do Los Angelesa. (Pratili su je i čitali - spominjemo primjera radi - i moskovski akademici i članovi Centralnog komiteta SSSR; primali su je svi

različitoj je periodici, mnogim glasilima časopisima, našim i međunarodnim, ali *Crkva u svijetu* mu je bila i ostala glavno sidrište. Najpostojaniji je od svih njezini suradnika, svećenika i vjernika laika koji su se u njoj javljali i javljaju.³⁹ Stalno je u njoj nazočan: u vijećima, uredništvu i suradnji. Svojim ju je radovima i poticajnim inicijativama, suuredničkim promišljanjima i savjetima svestrano podupirao i višestruko bogatio. Ustvari, bio je snažna potpora i časopisa i kruga.⁴⁰ Misaono i organizacijski.

U svojim je duhovnim i društvenim analizama, studijama i knjigama,⁴¹ kao i u simpozijskim razgovorima i dijaloškim susretima s marksističkim i drugim piscima i sugovornicima s uvjerenjem pisao i nastupao, bez povišena glasa ili polemična tona. Vrstan poznavatelj zapadne građanske i istočne marksističke sociologije religije, smiono je i smireno slijedio svoja stajališta i objektivnu stvarnost. Radna mu je metoda uvijek bila stručna, znanstvena, a tematska raspravljanja istinoljubiva i humana.

U tom je i takvom opredjeljenju širio svoju svjedočku sigurnost i auktorsku autentičnost te vrlo brzo postao, u širim obzorjima, s razlogom priznat i poznat. Prije svega po studijama i knjigama o sociologiji religije, zatim i po drugim različitim životnim, društvenim i crkvenim raspravama u brojnim časopisima i znanstvenim zbornicima, analitičkim kolumnama i različitim simpozijima.

Ne bih ga htio u njegovoj smirenosti i poslovičnoj nenametljivosti uznemirivati. No, kao stari poznanik i dugogodišnji suputnik pokoncilskih vremena, urednik i njegovih studija i knjiga,⁴² dobar poznavatelj cijele generacije i profesionalni čitatelj javnoga, posebno vjerskog tiska, moram ovom zgodom dodati: da je, po mom sudu, vjerosdostojan predstavnik pokoncilskih težnja i ideala. Koliko po religioznom nadahnuću i stručnosti, toliko i po upornu radu i stvarnom uspjehu. Religiozno je u vjerskim pitanjima integralan, a praktično u odnosima krajnje tolerantan, evanđeoski otvoren ljudskim vrijednostima i kršćanskom pozivu.

Sve je to, što smo napomenuli, zgusnut mozaik bogatog curriculum-a jednog tihog a autentičnog vjernika i njegova studioznog rada koji je, zahvaljujući golemu znanju i savjesnu

jugoslavenski Komunistički komiteti i visoki uredi u Washingtonu). Revija je pokrenula i nakladničku djelatnost. Imala je više biblioteka. I knjige su joj u pojedinim knjižnicama u tom razdoblju imale za naše prilike visoku naknadu od 1000 do 3000 ili, čak, neke do 5000 primjeraka.

³⁹ Uz brojne svećenike, zatim redovnike i redovnice iz svih naših (nad)biskupija i redovničkih zajednica, mnogi su vjernici laici u pokoncilskim vremenima u njoj surađivali. Potpisani osobnim imenima ili pseudonimima. Ne mogu sve spominjati, ali ću bar neke vjernike laike iz te generacije imenično navesti. Primjerice: Željko Mardešić, Branko Lukšić, Ivan Pederin, Miro Glavurtić, Ante Matković, Boris Lukšić, Vjera Marini, Ivica Škarić, Ivan Mužić, Jure Juras, Benedikta Zelić-Bučan, S. M. Štedimlija, Milko Brković, Imre Boba, Sibe Zaninović, Lojzika Ulman, Paul Mojzes, Milan Ivanišević, Emilio Marin, Željko Rapanić, Juraj Lončarević, Ante Jakšić, Ivo Petrinović, Srđan Vrcan, Dinko Morović, Slavko Ešeš, Svevlad Slamnig, Stjepan Benzon, Stanislava Adamić, Veljko Vučetić, Ive Ivin, Janko N. Ivanović, Ton Smerdel, Ivica Stanić, Marcel Bušinski, Jurica Milin, Tomislav Antunović, Nikola Bičanić, Mirko Slade-Šilović, Ljiljana Matković-Vlašić, Tvrtko Tomičić, Stjepan Krčmar, Radovan Grgec, Branko Barada, Zoran Horvatić, Krunoslav Leko, Franjo Zenko, Trpimir Macan, Dragoš Machiedo, Miroslav Vaupotić, Josip Radić Planinić, Branislav Zeljković, Zlatko Tomičić, Đuro Šušnjić, Joja Ricov, Josip Nagy, Ivo Balentović, Miroslav Wolf i dr.

⁴⁰ Krug je imao široku spektar rada i poznatih stručnjaka iz različitih područja, suradnika revije iz više naših mjesta i gradova, svećenika i vjernika laika. Naravno najčešće su se spominjali suradnici iz Splita; od svećenika, uz nb. Franu Franića, glavni urednik Drago Šimundža, zatim profesori Ante Kusić, Živan Bezić i Ivan Cvitanović, od vjernika laika: Željko Mardešić i Branimir Lukšić.

⁴¹ Studije su mu i rasprave brojne, prelaze stotinu naslova. Glavne su mu knjige: *Religija u modernom industrijskom društvu*, *Povratak svetoga*, *Budućnost religije*, *Lica i maske svetoga*.

⁴² U Biblioteci Crkve u svijetu zajedno sam s njim uređivao njegove slijedeće knjige: *Religija u industrijskom društvu* (1973) i *Povratak svetoga* (1988), a kao urednik znanstvenih djela Matice hrvatske, ogranka Split, bio sam urednik njegove studije *Budućnosti religije* (1991).

angažmanu, vrlo rano prerastao u javnu misiju, u brojne studije i rasprave, najprije u kulturološke analize suvremenog mentaliteta, zatim sve više u unakrsne studije o konkretnim stanjima i kretanjima religijskih zajednica, u praktičnom i doktrinarnom smislu.

Po mnogobrojnim je inicijativama, idejama i djelima jedan od najprisutnijih i - premda stalno tih i nenametljiv - najglasnijih auktora našeg pokoncilskog razdoblja.

Bilo je, doduše i ima, u kulturološkim krugovima svestranijih, u organizacijskim poduzetnijih, u teološkim poznatijih, u crkvenim funkcijama uvaženijih i zaslužnijih, no nećemo se prevariti ako ponovimo da je u cijeloj pokoncilskoj generaciji bio i ostao neupitan stup i trajan simbol koncilske vertikale i horizontale. Misli i djela.